CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Oudenbosch

Provincie
Noord-Brabant

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door dhr. drs. A. van Leeuwen (projectleiding), dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Provinciehuis, Brabantlaan 1, Postbus 90151, 5200 MC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 4

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente -

2. Bodemgesteldheid -

3. Grondgebruik -

4. Infrastructuur -

5. Ontwikkeling van de nederzettingen -

6. Stedebouwkundige typologie -

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen -

8. Objectgegevens -

9. Literatuur -

Kaart (bijlage) -

WOORD VOORAF

Dit rapport over Oudenbosch maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in juni 1991 door de heer drs. W. van Leeuwen.

's-Hertogenbosch, mei 1992.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd.

Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* <u>Sociaal- en cultuurhistorische criteria</u>

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1. Ligging

De gemeente Oudenbosch ligt in West-Brabant en maakt deel uit van de MIP-regio Zuidwest Brabant. Naast de kern Oudenbosch treffen we er het gehucht Binnen- en Buiten Loos aan. De gemeente grenst in het noorden aan Standdaarbuiten, in het oosten aan Hoeven en in het zuiden aan Rucphen. Het grootste deel van de zuid- en westgrens wordt ingenomen door de gemeente Oud en Nieuw Gastel. De grenzen zijn voor een deel bepaald door waterlopen en wegen. Ten noorden is de loop van de Mark de grens, de oostgrens volgt voor een deel perceelsgrenzen en loopjes in de Polder de Oude en Nieuwe Landen. Het zuidelijke gedeelte van deze laatste grens loopt rechtlijnig door voormalig heide- en broekgebied. De westgrens tenslotte volgt landwegen en de vaart die van de Mark naar de haven leidt. Op 1.1.1989 omvatte de gemeente 1.174 ha. en telde 12.575 inwoners.

1.2. Ontwikkeling

In 1275 schonk de Heer van Breda het Baarlebosch aan de abdij van Sint Bernaerts te Hemiksem (Antwerpen). Enige tijd kende het gebied drie heren: de Heren van Bergen op Zoom en Breda en de abt van Sint Bernaarts. Vanaf 1332 wordt een ontginningnederzetting Nieuwenbosch nabij de Mark genoemd, die in 1421 bij de Sint Elisabethsvloed verloren is gegaan. Men vestigde zich vervolgens op hoger en zuidelijker gelegen gebied, waar de nieuwe nederzetting de naam Oudenbosch kreeg. Vanaf 1458 behoort de nederzetting onder de Heer van Bergen op Zoom.
Oudenbosch kan een vlek genoemd worden met een gemengd karakter: overslaghaven voor de turfhandel, agrarische activiteit, doorvoerhandel en marktfunctie.
In 1460 werd de huidige polder De Oude en Nieuwe Landen teruggewonnen op het water. Sinds 1810 bestaat de huidige gemeente, die in de 19e eeuw een regionaal centrum wordt, waar in 1803 handel in graan, hout en rijshout aanwezig is en in 1808 een koren- en oliemalen en twee brouwerijen aanwezig zijn. In 1854 wordt er een spoorlijn geopend. Door de stichting van onderwijscongregaties groeit de plaats uit tot een katholiek onderwijscentrum. Dit karakter komt ook thans nog tot uiting in het silhouet met de neobarokke, op de Romeinse Sint Pieter geïnspireerde koepels van parochiekerk en internaatskapel.
Momenteel heeft de gemeente, waarvan de grenzen sinds 1800 omgewijzigd zijn gebleven, een sterk stedelijk karakter met een groot winkelareaal. Het is tevens een onderwijscentrum met sterk uitgegroeide woonwijken en een industriegebied aan de Mark.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

Oudenbosch ligt op het westelijk deel van het Brabants zandplateau, op de grens tussen dit plateau en de zeeklei ten noorden. De oudste zandafzettingen van het plateau ontstonden in het Vroeg-Pleistoceen en werden in de laatste ijstijd, ca. 80.000 tot 10.000 jaar geleden, onder invloed van de wind met dekzanden overdekt. Op lagere plekken is vervolgens veen ontstaan. De uitgestrekte veengronden zijn ten behoeve van de turfwinning in de middeleeuwen volledig afgegraven en onder meer via de Oudenbossche turfvaart en het Bossche Hoofd (ter plaatse van het huidige Bosschenhoofd) verscheept. De zeeklei ten noorden dateert uit de laatste fase van het Holoceen en is over zand aangeslibd. Ook hier is veen onstaan, dat thans eveneens afgegraven is. Het landschap binnen de gemeente valt uiteen in een aantal elementen:

a.de bebouwde kom van Oudenbosch, sterk uitgebreid in oostelijke en westelijke richting.
b. de kleigronden van de polder ten noorden met nog grotendeels oorspronkelijke, laatmiddeleeuwse inrichting.
c. de zandgronden ten zuiden, voormalig broekgebied, eveneens met middeleeuwse inrichting.

2.2. Hoogte en afwatering

Oudenbosch loopt van zuid naar noord af. In het zuidwesten varieert de hoogte tussen de 0,5 en 3 meter boven N.A.P. De kom ligt op omstreeks 1,5 meter boven peil en de polder ten noorden op tussen 0 en 1,8 meter. De afwatering geschiedt via poldersloot jes en de Oudenbossche Haven op de Mark. Ten gevolge van een slechte afwatering was er rond 1850 nogal veel wateroverlast. In de jaren tussen 1870 en 80 werden waterschappen opgericht ter verbetering van deze situatie. Na 1940 is de Mark verder verbeterd. De gemeente valt thans onder het Hoogheemraadschap West-Brabant.

3. Grondgebruik

Vanaf de 13e eeuw hebben de zoutwinning en vervening in de gemeente een belangrijke rol gespeeld. Rond 1750 was vrijwel al het veen verdwenen, waarna de ontveende gebieden met heide begroeid raakten. Hiervan was echter in Oudenbosch geen sprake. Vanouds heeft de landbouw, vanwege het betrekkelijk kleine buitengebied, geen overheersende rol gespeeld. Het gemengd bedrijf gebruikte de mest van het vee ter verbetering van de weinig vruchtbare zandgronden ten zuiden van de kom. Hier bevonden zich akkers en op de lager gelegen gebieden weilanden. Ten noorden bevonden zich ook weilanden.
De verkaveling, met grotendeels tamelijk onregelmatige percelen gaat voor een groot deel terug op de late middeleeuwen. Grootscheepse ruilverkaveling heeft niet plaats gehad. Wel is een deel van de aan de Mark gelegen lagere gronden in gebruik genomen als industriegebied. Veel landbouwbedrijven waren gecombineerd met tuinbouw, terwijl er vanaf eind 18e eeuw sprake is van boomkwekerijen. Ca. 30 procent van de agrarische beroepsbevolking was rond 1950 werkzaam in de tuinbouw en boomkweekcultuur, terwijl vanaf 1918 ook de Coöperatieve Veilingvereniging Oudenbosch en Omstreken functioneerde.

4. Infrastructuur

4.1. Wegen

In het midden van de 19e eeuw waren de meeste wegen binnen de gemeente onverhard, met uitzondering van de hoofdstraten binnen de stedelijk aandoende kom. Een belangrijke verharde verbinding was de weg Bergen op Zoom-Breda, met sinds 1841 een aftakking over Bosschenhoofd naar Oudenbosch. De straatweg van Oudenbosch via Hoeven naar Etten, de Bosschendijk werd in 1861 een provinciale weg, was aanvankelijk begrint en werd in 1934 verhard met beton. In 1900 was van de 3001 meter straat in de gemeente 2361 meter met keien, 290 meter met grint en 195 meter met klinkers verhard. Van de dijken en voetpaden tot een lengte van 13.998 meter was 6751 meter verhard, vooral de interlokale verbindingen. Na 1950 zijn de meeste landwegen ook met asfalt verhard.

4.2. Spoorwegen

De gemeente wordt doorsneden door de in 1854-55 aangelegde lijn Antwerpen-Moerdijk, waaraan Oudenbosch een station bezit. In 1885-86 werd over de weg Etten-Oudenbosch een tramlijn aangelegd die doorliep naar Steenbergen en kort na 1934 werd opgeheven.

4.3. Waterwegen

Nabij de Vaartweg ter hoogte van Bosschenhoofd is nog het tracé van de oude turfvaart tussen Rucphen en Oudenbosch te onderkennen. Oudenbosch bezit van oudsher een haven, die door een vaart met de Mark wordt verbonden en thans grotendeels een recreatieve functie heeft. De straatnamen Turfhoofd, Oost en West Vaardeke herinneren nog aan de vaarten ten behoeve van de turfoverslag die in de vroege 17e eeuw eindigde, waarna de meeste vaarten verdwenen.

4.4. Dijken en kaden

De polder de Oude en Nieuwe Landen ten noorden van de kom heeft een bedijking, in de vorm van de noord-zuid lopende Havendijk en de oost-west lopende Oudlandse Dijk.

4.5. Militaire infrastructuur

Binnen de gemeente bevinden zich geen relevante militaire relicten.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1. Oudenbosch

Al in de 14e eeuw is er sprake van de nederzetting Baarlebosch met een parochiekerk die in 1310 van Gastel is afgescheiden en waarvan de priesters tot 1968 door de abdij Sint Bernaerts bij Antwerpen werden benoemd. De nederzetting lag aanvankelijk temidden van bos- en moerasgrond. Iets noordelijker lag de kern Nieuwenbosch, die in 1421 bij de Sint Elisabethsvloed verloren ging, waarna Baarlebosch kon uitgroeien tot Oudenbosch.
Oudenbosch is als verkeersnederzetting ontstaan op de grens tussen de hoge zandgrond en de lagere klei. Door het overwegende handelskarakter is de nederzetting als vlek te karakteriseren. Al in 1344 is er sprake van een schepenbank, hetgeen de betekenis van de plaats extra onderstreept. In 1435 waren er 348 huizen en in 1464 536, welk aantal in 1568 als gevolg van brand, oorlog en ziekte was teruggelopen tot 208. Er was in de 15e eeuw een veer naar Dordrecht dat tot 1621 in gebruik is gebleven. Daarnaast waren er wegverbindingen met Antwerpen over Bosschenhoofd en Rucphen, Bergen op Zoom via Roosendaal en Breda via Etten. Sinds het midden van de 15e eeuw mocht men tol heffen en accijnzen op wijn en bier.
De kerk verrees kort na 1425 aan de huidige Sint Bernaartsstraat, ter plaatse van het kerkhof en oorspronkelijk aan de oostelijke rand van de nederzetting. In 1648 kwam deze kerk in hervormde handen om pas in 1799 teruggegeven te worden. Een schuurkerk verrees ten noorden van de nederzetting in de polder en werd in 1752 verplaatst naar een terrein nabij de herberg Oost-Indië. Pas in 1819 kwam een nieuwe kerk voor de hervormden gereed aan de Fenkelstraat.

De plattegrond van het vlek is gevormd rondom de oost-west lopende Markt en Sint Bernaartsstraat waarboven ten noordwesten de haven is gelegen. De opzet is tamelijk gecompliceerd met verscheidene dwars- en achterstraten. Aan de zuidkant lagen oorspronkelijk akkers en boerderijen op de hoge gronden, aan de noordzijde bij de haven lagen de handelsbuurt en noordelijker de polderboerderijen. De kern droeg hier van oudsher een niet-agrarisch karakter. In straten als de Fenkelstraat, Van Ginnekenstraat en Kaaistraat doet het beeld met de aaneengesloten bebouwing stedelijk aan. De doorvoerhandel en de ambachtelijke nijverheid vonden plaats op het marktplein, waar ook de markten sinds 1462 werden gehouden. Dit plein is een langgerekte straatverbreding met overwegend evenwijdig geplaatste huizen en winkelpanden. Hier bevindt zich het laat 18e eeuwse raadhuis, thans museum. De dorpspomp verdween rond 1931. De vroeger gesloten straatwand is rondom de huidige kerk doorbroken door de laagbouw van het recente raadhuis en het kerkplein.
Het centrumkarakter van Oudenbosch blijkt ook uit de aanwezigheid van een (kanton)rechtbank tussen 1810 en 1877. Van der Aa beschreef de kern in 1846 als volgt: "Men telt in de kom der gem. Oudenbosch vijf bebouwde straten, behalve eenige steegjes, zijnde de hoofdstraat aanzienlijk breed en met vele deftige gebouwen voorzien". Hij noemt een bevolking die vooral in graan en rijshout handelt terwijl er ook boomkwekerijen, 4 bierbrouwerijen, 1 mouterij, 2 grutterijen, 6 leerlooierijen, 1 scheepstimmerwerf, 1 touwslagerij, 1 graan- en 2 oliemolens worden genoemd.
Rond 1840 werden de eerste onderwijsinstellingen gevestigd, die zo sterk uitgroeiden dat de gemeente een der vooraanstaande Brabantse onderwijsplaatsen werd. Al in 1862 kwam er een suikerfabriek, in 1866 een tweede en in 1871 zelfs een derde. Deze bedrijven zijn echter in 1919 door centralisatie weer verdwenen. In 1851 varen er 25 schepen met vracht en zijn er marktschepen naar onder meer Rotterdam. Er is dan ook een stoommachine in gebruik. Wel zijn er dan ook 300 armlastigen op de totale bevolking van amper 3000 inwoners. Dit aantal daalt echter na de vestiging van de drie suikerfabrieken. In 1859 komt er een gasfabriek aan het Turfhoofd, in 1872 een zieken- en bejaardenhuis en in 1878 een post- en telegraafkantoor. Als de laatste suikerfabrieken worden gesloten zijn de grootste werkgevers de gasfabriek, een strohulzenfabriek en boomkwekerijen. Telde de gemeente in 1850 2810 inwoners en in 1892 4006, in 1939 was dit uitgegroeid tot 5788 en in 1946 tot 6.500 inwoners. In 1967 waren het er al 9.000. In 1966 blijkt 9 procent van de bevolking werkzaam te zijn in de landbouw, 41,3 procent in de industrie, 14,9 procent in de bouw terwijl 34,8 procent diensten verleent.

Het karakter van de bebouwing is grotendeels bewaard. Wel zijn hier en daar terwille van de doorstroming van het verkeer hoekpanden op terugliggende rooilijn herbouwd. Dit geldt onder meer voor de hoeken van Polderstraat-Past. Hellemonsstraat en Kade-Prof. van Ginnekenstraat. Bij enkele recente stadsvernieuwingsprojecten is soms afstand genomen van de maat en schaal van het oude straatbeeld.

5.2. Gehuchten

Ten noorden van de kom ligt Binnen en Buiten Loos, waar de verspreide bebouwing aan een gebogen wegenpatroon zich zo verdicht heeft, dat sprake is van een agrarisch gehucht, waar in de 18e eeuw ook de schuurkerk heeft gelegen. De bebouwing aan de Oudland- en Nieuwlandweg is grotendeels vernieuwd.

5.3. Verspreide bebouwing

Aan verscheidene landwegen, zoals de Nattestraat en de Oudlandseweg bevinden zich boerderijen met bijgebouwen.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Typologie

Binnen Oudenbosch hebben in de hoofdstructuur tot op heden geen ingrijpende wijzigingen plaatsgevonden. Het patroon van straten, wegen en haven is gaaf bewaard gebleven en dateert in opzet van voor 1850.
Binnen dit patroon heeft in de periode na 1850 wel een sterke verdichting plaats gevonden. Van groot belang is de ontwikkeling aan de Markt. Hier zijn aanvankelijk achter de bestaande, kleinschalige bebouwing, grote complexen tot stand gekomen, respectievelijk voor de onderwijsinstellingen Saint Louis en Sint Anna en de parochie HH. Agatha en Barbara. Na 1900 zijn deze complexen door een proces van schaalvergroting en vervanging van delen van de lage bebouwing met markante gevelfronten aan de Markt komen te liggen. De complexen van deze internaten met hun ruime tuinen en de parochiekerk hebben een bijzondere stedebouwkundige waarde, als een voor Zuid-Nederland unieke manifestatie van het katholieke karakter van deze onderwijsplaats.

6.2. Beschrijving van het gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde aan de Markt

Het gebied is gelegen aan de Markt, een langgerekte straatverbreding, het middelpunt van de kom. Beide wanden van deze straat bestonden in de vroege 19e eeuw uit een aaneengesloten, in hoogte tamelijk bescheiden bebouwing. De meeste panden telden een bouwlaag met kap en een enkel gebouw telde twee lagen. De laatgotische parochiekerk bevond zich toen nog op het kerkhof aan de Sint Bernaertsstraat.
In de 19e eeuw heeft zich hier een proces van schaalvergroting voorgedaan door de vestiging van een drietal onderwijsinstellingen en de neobarokke parochiekerk. Aan de zuidzijde van de Markt werd in 1835 een geheel nieuw gebouw opgericht voor de Latijnse School van de Heer Van Kessel, die officieel in 1853 tot klein-seminarie voor het bisdom Breda werd omgevormd. In 1878 werd het overgeplaatst naar Ginneken, waarna de Jezuieten zich hier vestigden en door Nicolaas Molenaar in 1889-90 een groot gebouw lieten oprichten voor hun Collegium Berchmanianum, dat op zijn beurt naar Nijmegen verhuisde in 1926. Thans is het geheel, omsloten door de Lollestraat en de Parklaan, eigendom van de Broeders van Saint Louis.
Aan dezelfde zijde verrees na 1841 achter de bebouwing het Instituut Saint Louis bestaande uit een ruime cour, waaraan in 1843, 1850 en 1865-87 Vincentiusbouw, Aloysiusbouw en kapel verrezen in een op de Romeinse barok geïnspireerde bouwstijl. Met de bouw van het voorgebouw in 1923 was het complex voltooid. Dit geheel sluit aan op het voormalige Berchmaniunum en loopt door tot de Ankerstraat, Ringstraat en Brouwerijstraat.
Aan de noordzijde van de Markt werd in 1838 een perceel aangekocht, de voormalige herberg Generaal Zoutman, die in de periode tot 1940 uitgroeide tot een monumentaal complex met zusterklooster, internaat en scholen op een bouwblok, begrensd door de Markt, de Sint Annastraat, het Doelpad en de zijgevel van de huidige basiliek.

De basiliek werd naar ontwerp van P.J.H. Cuypers begonnen in 1865 en kwam pas in 1892 gereed als een kleinere variant op de Sint Pieterskerk te Rome. Rond 1882 werd de oude kerk op het kerkhof gesloopt. Het is de verbeelding in steen van de ultramontaanse aspiraties van de in Rome opgeleide 'zouavenpastoor' W. Hellemons, tevens de stichter van de congregatie van Broeders van Saint Louis. Het markante gebouw beslaat het perceel, aansluitend op Sint Anna en begrensd door de Past. Hellemonsstraat en Doelpad.
De bovengenoemde vier gebouwen met bijbehorende tuinen vormen een markant middelpunt van Oudenbosch met een reeks gebouwen van voor Brabant unieke vormgeving en formaat.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

Door het stedelijke karakter van het vlek Oudenbosch treffen we vele typen woonhuizen aan, waarvan de oudste zeker tot de 17e eeuw teruggaan.
Dergelijke huizen zijn vaak in de vorige eeuw gewijzigd door het vernieuwen van de gevels, waarachter dan de oude bouwmuren en balklagen gehandhaafd bleven. Slechts onderzoek kan dit uitwijzen, maar in enkele gevallen geven jaarankers of de bouwmassa uitsluitsel. Voorbeelden van dergelijke panden zijn Kaaistraat 24, Kade 9 met ankers 1647, Kade 15 met ankers 1650, Stoofstraat 15. De 19e eeuwse gevels van Doelpad 15 en 27 zouden ook oudere panden kunnen verbergen. Hetzelfde gaat op voor Fenkelstraat 3, Van Ginnekenstraat 1, Kaaistraat 2 en Kade 3.

Typerende lijstgevels uit de 19e eeuw vinden we aan Polderstraat 16-20 met gave, rijk gedetailleerde pui. Kade 19 en 21 zijn eclectische gevels, waarin baksteen afwisselt met stucornament. Fenkelstraat 33, Van Ginnekenstraat 8, Kade 6, 18 en 20 en Sint Bernaartsstraat 5-7 zijn neorenaissancegevels, opgetrokken in baksteen, soms met gepleisterde natuurstenen sierdelen, vermoedelijk alle rond 1880-90 gebouwd.
In het tweede en laatste kwart van de 19e eeuw verrijzen aan de Sint Bernaartsstraat verscheidene notabelenwoningen, die alle blokvormig van opbouw zijn en klassicistische of eclectische detaillering vertonen. Hoogtepunt is Sint Bernaartsstraat 10 met voorplein en koetshuis. De gepleisterde pilastergevel heeft een beglaasd fronton. Eclectische voorbeelden zijn Sint Bernaartsstraat 6-10, 19 en 27, het laatste pand met hoog souterrain. Fenkelstraat 25 is met zijn pleistergevel overwegend klassicistisch van karakter. No 27-29 in dezelfde straat toont een rijkere detaillering met pilasters en festoenen en gebroken fronton.

Eenvoudige eenlaags woningen uit de 19e eeuw zijn Sint Annastraat 2, Molenstraat 8-10, 14-16 en 37-39, Stoofstraat 9-11, Pagnevaartweg 36 en Vaartweg 48, eenvoudige lijstgevels die soms gepleisterd en gewit zijn. Deze panden hebben de lange gevel aan de straat. Rijkere voorbeelden zijn Kaaistraat 9 met gebosseerde gevel en Kade 25 met ingangsomlijsting, pilasters en bovenlicht met waaierzwikken. Kortgevelhuisjes met ingezwenkte lijstgevels zijn Elisabethstraat 16 en Sint Bernaartsstraat 1.

Rond 1900-10 dringen art nouveaumotieven binnen. Soms in eenvoudige vorm, aols aan Fenkelstraat 14 en 7, soms iets rijker zoals bij het hoekpand Sint Bernaartsstraat 2-4. In dezelfde straat treffen we een van de hoogtepunten van deze trant: het vrijstaande villa-achtige huis no 20 met schilderachtige asymme-

trische opbouw en detaillering in verschillendse steensoorten, ankers, glasramen en erker en dakkapel. Merkwaardig is de gepleisterde gevel van Doelpad 13 met stucreliëfs met varkens. Eenvoudige rationalistische detaillering treffen we aan de villa Bosschendijk 12 en de panden Past. Hellemonsstraat 5-9.

Rond 1900-10 verrijzen de panden Molenstraat 62-66, 70, 78 en 41-43, alle baksteenpanden met samengestelde ramen en soms al mansardedaken. Molenstraat 25 heeft een betegelde gevel.

Amsterdamse Schoolelementen vinden we aan Kaaistraat 42, met middenrisaliet en spitsboogvormige topgevel in baksteen. Oudlandweg 23 is uiterst eenvoudig met de brede ramen en lijstgoten. Rijker is het verzorgde hoekpand Sint Bernaartsstraat 34 met hoekoplossing. Aan de Bosschendijk 28-36 ligt een gave villareeks met verzorde detaillering en asymmetrische gevels. Aan de Sint Bernaartsstraat ligt een vermoedelijk door de Roosendaalse architect Hurks ontworpen villa met gebogen dak, erker en hoekraam met gave laddervensters. Het trappehuis heeft oorspronkelijke glasramen.
Pagnevaartweg 8-30 is een naoorlogse reeks houten, Zweedse woningen.

7.2. Boerderijen

Binnen het kleine buitengebied bevinden zich weinig gave boerderijen. De meeste gaan niet verder terug dan de 19e eeuw. Dit geldt niet voor een tweetal boerderijen aan de Galgestraat. No. 3 bestaat uit woonhuis met schuur en heeft zesruits ramen en aan de achterzijde kloosterkozijnen welke nog op een 17e of 18e eeuwse oorsprong kunnen wijzen. No. 5 verbergt achter pleisterlagen uit de vorige eeuw ouder muurwerk.
De meeste boerderijen zijn van het Westbrabantse type met woonhuis en losstaande grote schuur. Bosschendijk 104 is vermoedelijk kort na 1900 gebouwd en een gaaf complex met schuur en bakhuis. Aan de Langeweg 4 ligt een vergelijkbaar complex met een gave schuur. No. 7 aan dezelfde weg dateert uit de jaren twintig en toont al elementen van het traditionalisme van de Delftse School. Aan de Kapelstraat 6 staat nog een gave langsdeelschuur.
Langeweg 5 is een woonstalhuis met woongedeelte en stal onder een doorlopend zadeldak. Het pand kan nog 19e eeuws zijn. Oliestenenweg 10, een woonstalhuis, draagt in de dakpannen het jaar 1906. Nattestraat 10 is eveneens een woonstalhuis uit de periode kort na 1900.

7.3. Industriële gebouwen

Van de talrijke brouwerijen binnen de kern is weinig overgebleven. West Vaardeke 60 is een eenvoudig gebouw, dat tot 1949 Het Anker huisvestte. Kade 15 uit 1650 is het woonhuis van de brouwerij Het Fortuin en Markt 50 was eens de brouwerij De gekroonde Wereld. Oost Vaardeke 17 kan gezien de luiken in de gevel eveneens een brouwerij geweest zijn.
Aan Bosschendijk 160 een timmerfabriekje, gevestigd in een aantal hallen uit ca. 1910. Achter Markt 33 bevindt zich een eenvoudige loods onder zadeldak.
Stationsstraat 7-9 is het gaaf gebleven Stationsgebouw dat verwant is aan het aan dezelfde lijn gelegen waterstaatsstation van Zevenbergen.

7.4. Openbare gebouwen

Het voormalige raadhuis, Markt 31 is in 1776 gebouwd naar plan van A. Canters uit Breda en kreeg in 1877 een nieuwe pui. Thans is er een museum gevestigd. Aan

de overzijde van de Markt het in chaletstijl uitgevoerde postkantoor van 1897-9 8. Past. Hellemonsstraat 2-4 is de voormalige openbare school met onderwijzerswoning uit 1858, waarvan de hoek enkele meters is teruggelegd, waarbij de klassicistisch aandoende detaillering met rondboogramen en lijst gehandhaafd is gebleven.

7.5. Kerkelijke gebouwen

Het silhouet van de kern wordt sinds ca. 1890 gedomineerd door koepels van de parochiekerk en de kapel van Saint Louis.
De kerk, door P.J.H. Cuypers ontworpen als een variant op de Romeinse Sint Pieter toont weelderige neobarokke vormen en heeft een gaaf interieur met vele altaren en beelden. De bakstenen gewelven en de dito koepel zijn eveneens van groot belang.
Markt 66-68 is het na 1835 tot stand gekomen complex van de vroegere Latijnse School, later Collegium Berchmanianum. De eenvoudige klassicistische gevel verloor het fronton. Erachter ligt een gewijzigde vleugel, waarop het grootscheepse collegebouw aansluit dat Cuypersleerling Nicolaas Molenaar in 1889-90 voor de jezuieten bouwde in een neogotische vormentaal. Het gebouw bevat een kapel en een imposant halfrond trappehuis, eens bekroond door de koepel van een sterrewacht. Ernaast de voormalige bakkerij, eveneens van Molenaar.
Het Instituut Saint Louis, Markt 32-34 functioneert nog steeds als kostschool. Het voorgebouw van W. Bennaers uit 1923 verbergt een ruime cour, met links en rechts de gepleisterde wanden van Vincentius- en Aloysiusbouw uit het midden van de 19e eeuw, waartussen iets later de indrukwekkende, neobarokke kapel verrees. Deze heeft een gaaf interieur, een verkleinde echo van de basiliek. De samenhang tussen deze gebouwen de de verschillende couren geeft dit complex een grote betekenis. Op no 30A, het huidige natuurhistorisch museum, was eerst een der scholen gevestigd die tot Saint Louis behoorden. Het graf van de eerste overste bevindt zich op het broederkerkhof achter het complex. In de parkachtige tuin, thans deels arboretum, treffen we een betonnen Lourdesgrot. Ook Ringstraat 5, thans moskee, en 7, thans rusthuis (architect J. Hurks), behoorden bij dit complex.
Het internaat Sint Anna bestaat uit diverse gebouwen, die vanaf ca. 1890 tot stand zijn gekomen, onder meer naar plannen van J.H.H. van Groenendaal en de Roosendaalse architect Hurks. Over de Sint Annastraat is het geheel via een luchtbrug verbonden met de scholen op no. 28-34. Het complex is sober gedetailleerd. De linkerhelft van het hoofdgebouw vertoont een neorenaisance detaillering, de rechterhelft is in 1936 in traditionalistische trant tot stand gekomen en bevat twee tufstenen beelden van W. Harzing. De neogotische kapel is inwendig geheel gemoderniseerd.
Het voormalige juvenaat Sancta Maria aan de Rivièrelaan heeft een neoromaanse kapel (ca. 1890) en een juvenaat uit ca. 1920, beide thans tot woningen verbouwd. De gave, eclectische villa staat leeg en wacht op herbestemming.
De begraafplaats aan de Sint Bernaartsstraat markeert de plaats van de laatgotische parochiekerk en bevat het graf van de stichter van de huidige basiliek en de diverse onderwijsinstellingen, pastoor W. Hellemons. Verder vinden we hier een calvarieberg, een neoromaans baarhuisje en afbeeldingen van de zeven smarten van Maria. In de ommuring is opgenomen het Heilig Hartbeeld van J. Custers uit 1922, geplaatst in een exedra met rondbogen. Op het kerkhof talrijke gietijzeren kruisen en tombegraven.
Aan de Industrieweg-Galgestaat en aan de Vaartweg een Mariakapelletje uit ca. 1950 en aan de Oulandweg een kruisbeeld uit 1930.
Fenkelstraat 24 is de Hervormde Kerk uit 1819, een rechthoekige zaalkerk die

rond 1910-20 een nieuwe topgevel met achthoekig torentje kreeg in min of meer neoromaanse vormentaal. Op no 26 bevindt zich de bijbehorende pastorie, die tot de 17e eeuw teruggaat en gedeeltelijk ook kerk is geweest. De gevel heeft thans een 19e eeuws karakter.
De joodse begraafplaats aan de Zandeweg gaat terug tot 1783.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

Deze zijn binnen de gemeente niet aanwezig. De villa van Sancta Maria is reeds genoemd onder kerkelijke gebouwen.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

De haven heeft bakstenen kademuren, die veelvuldig zijn hersteld in de 19e en 20e eeuw maar in opzet nog 17e of 18e eeuws kunnen zijn.
De spoorlijn bezit betonnen bovenleidingportalen uit de periode kort voor de Tweede Wereldoorlog.

7.8. Artefacten

Voor Markt 30A bevindt zich de Gastelse Dondersteen, een zwerfkei die in de 19e eeuw naar Oudenbosch is overgebracht. Van het ziekenhuis aan het West Vaardeke resteert in de huidige nieuwbouw van 1991 de stichtingssteen uit 1872.

7.9. Groenelementen

Achter de complexen van Saint Louis bevinden zich parkachtige tuinen met vele, indrukwekkende oude bomen. Sint Bernaartsstraat 10 heeft een gave en ruime tuin. Hetzelfde geldt voor Sint Bernaartsstraat 34 en Fenkelstraat 25.

Oudenbosch rond 1850, schaal 1:50.000. Topografisch Militaire Kaart.

Oudenbosch in 1865. Uit J. Kuyper, Gemeenteatlas, Leeuwarden ca. 1865.

Oudenbosch in 1908 en 1989

Oudenbosch schaal 1:25.000. Grote topografische atlas van Nederland.

8. Objectgegevens

Albanoweg

Buitenverblijf St. Louis Sportcentrum
1872
Bakstenen schuur.
Wolfdak met verbeterde Hollandse pannen. Amerikaanse yzeren windmolen. Beeld Maria met kind. Linde 200 cm. omtrek. Voormalig buitenverblijf pensionaat St. Louis. Opschriftbeeld:"Zilveren Jubelfeest Congregatie H. Maagd". Voormalige sociëteit "Bene Merenti". Cultuurhistorisch belang.
(Foto 1, 2)

Annastraat, St.

2
Woonhuis Woonhuis
XIXB
Baksteen, gewit, zijgevel gepleisterd. Zesruits schuiframen. Zadeldak oud Hollandse pannen, lijstgoot. cultuurhistorisch belang.
(Foto 3)

6
Woonhuis Woonhuis
ca. 1910
Baksteen, speklagen in geel en grijs. T-ramen, segmentbogen. Schild-en zadeldak, verbeterde Hollandse pannen. cultuurhistorisch belang.
(Foto 4)

26
Winkel Woonhuis
ca. 1910
Baksteen, gewit, topgevel met pinakels en tandlijst. T-ramen, etalageramen, glas in lood. Mansardedak, kruispannen. Cultuurhistorisch belang.
(Foto 5)

28;34
Lagere school Lagere school
Architect: Groenendael-Hurks, van.
1935
Zakelijke elementen Baksteen, siermetselwerk, rollagen en topgevels. IJzeren raamindeling vernieuwd ca. 1960. Zadel-en schilddak, tuile du Nord pannen. Luchtbrug, beton en baksteen op ijzeren balken over de Annastraat. Aanbouw, baksteen zadeldak verbeterde Hollandse pannen, ca. 1950. Traditionalistisch. Onderdeel van internaat St. Anna, waarmee het door een luchtbrug is verbonden. U-vormig complex met speelplaats. Gevelbeeld Franciscus. Cultuurhistorisch belang.
(Foto 6,7)

3;5
café- woonhuis café- woonhuis
XIXB, ca. 1920
Baksteen, gepleisterd in blokverband, gewit. T-ramen, brede samengestelde ramen. Zadeldak, verbeterde Hollandse pannen. Cultuurhistorisch belang.
(Foto 8)